

книжку» печатали в Вильнюсе не позднее, чем в 1522 г.] Это — первое печатное издание, вышедшее в свет на территории нашей страны! Я бачым, канец тэксту аказваецца адзіна магчымым асяроддзем для функцыяніравання яшчэ адной мадыфікаванай структуры — БК з займеннікавым суб'ектам, якія фармальна і семантычна арыентаваны на бліжэйшы левы кантэкст, дзе даецца першасная намінацыя суб'екта.

Загалолак, пачатак і канец арганізуюць семантыку цэлага тэксту. Пазіцыйная замацаванасць БК прамой ацэнкі гаворыць аб самых высокіх тэкстаўтвараючых магчымасцях гэтых структур. Можна сцвярджаць, што яны з'яўляюцца своеасаблівым міні-тэкстам, які выяўляе ўвесь змест тэксту-персаналіі.

¹ А р у т ю н о в а Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1976. С. 322.

² В о л ь ф Е. М. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. Т. 4. № 4. 1981. С. 393.

³ Гл.: П р о х о р о в а С. М., В о р о н ц о в а Е. Г. // Язык и культура. Киев, 1992. С. 91.

⁴ Гл.: Hirsch Jr. E. D. Cultural Literacy (What Every American Needs to Know). Boston, 1987.

⁵ А р у т ю н о в а Н. Д., Ш и р я е в Е. Н. Русское предложение. Бытийный тип. М., 1983. С. 11.

Т. А. ЛАПУНІНА

КАТЭГОРЫЯ ПРЫЧЫННАСЦІ І ФАКТАРЫ ЯЕ ЭКСПЛІКАЦЫІ У ПРОСТЫМ СКАЗЕ СУЧАСНАЙ РУСКАЙ МОВЫ

Катэгорыя прычыннасці з'яўляецца аб'ектыўнай і універсальнай. Яна вынікае з таго, што кожная з'ява, кожны факт рэчаіснасці дэтэрмінаваны ў сваёй існасці. Таму гэтая катэгорыя павінна рэгулярна адлюстроўвацца і ў мове. Аднак апошняя адносіцца да выражэння прычыны выбіральна. Па-першае, лагічная прычына не заўсёды назначаецца ў выказваннях фармальнымі сродкамі. Па-другое, моўная катэгорыя прычыннасці па сваёй прыродзе ўяўляецца функцыянальна-семантычнай, яна не мае адзінай гамагеннай сістэмы формаў свайго важным служыць не апісанне максімальнай колькасці яе падзначэнняў (сэнсаў), якая можа быць практычна бясконцай, і не стварэнне дэталёвай класіфікацыі апошніх, а пошук адпаведных фактараў, у межах невялікай колькасці якіх в у я ў л я ю ц я розныя аспекты семантыкі дадзенай логіка-лінгвістычнай з'явы.

У навуковай літаратуры можна занатаваць нешматлікія спробы вылучэння некаторых фактараў, што спрыяюць фармальнаму выражэнню прычыны ў тэксце (пар.: Н. І. Штыкала, Н. К. Аніпенка, Е. В. Рахіліна¹ і інш.).

Да фактараў эксплікацыі прычыны мы адносім тыя інтра- і экстра-лінгвістычныя ўмовы, пры наяўнасці якіх (сумесна ці паасобку) логіка-паняццёвая прычына можа быць фармальна выражанай у мове. Пад фармальнымі сродкамі выражэння прычыны на ўзроўні простага сказа мы разумеем перш за ўсё спалучэнне назоўніка з прыназоўнікам (пар.: из-за дождя, от радости, вследствие нерутомления, по рассеянности, за отсутствием улик, благодаря вниманию персонала і г. д.), а таксама прыслоў'і прычыны (почему-то, сгоряча, неспроста, поневоле, со зла, впопыхах і г. д.) і яго сінтаксічныя эквіваленты (Испугавшись крика филина, мальчики бежали сломя голову).

Да экстралінгвістычных фактараў эксплікацыі прычыны на ўзроўні простага сказа належаць наступныя.

І. Працэсуальнасць як тып сітуацыі. Пад сітуацыяй разумеецца адрэзак рэчаіснасці, аб якім паведамляецца ў канкрэтным выказванні. Працэсуальнасць — гэта такі тып сітуацыі, які вызначаецца характарыстыкай аб'ектыўнай рэчаіснасці шляхам дэманстрацыі змянення яе станаў (у процілегласць самому стану субстанцыі, што не падлягае змяненню)².

Працэсуальнасць служыць асноўным, канстытуцыянальным фактарам для выяўлення і рэалізацыі катэгорыі прычыннасці, таму што ў дачыненні да працэсуальных сітуацый прычына не можа экспліка-

вацца наогул. Апошнім на моўным узроўні адпавядаюць наступныя тыпы простых сказаў: 1) намінацыйныя: Это береза, Меня зовут Лена; 2) экзистэнцыйнальныя: Есть такой уголок в самом сердце России, Облака на горизонте; 3) квантывацыйныя: Дважды два — четыре, Всех мальчиков было пять; 4) кваліфікацыйныя: Петя — дурак, Орешник — куст; 5) лакацыйныя: Городок располагается на возвышенности, Дом стоит у дороги; 6) некаторыя іншыя выказванні дэтэрмінаванага тыпу: Человек смертен, Вселенная бесконечна, Он молод і г. д. Немагчымасць выражэння названай катэгорыі ў падобных выпадках тлумачыцца тым, што прычынна-выніковая залежнасць па сваёй сутнасці і па свайму найменню адлюстроўвае рух ад прычыны да выніку, пэўны працэс. Таму і моўная канструкцыя як адлюстраванне каузатывнай сітуацыі павінна вызначацца толькі тымі тыпамі прэдыкатаў, якія абазначаюць: 1) стан От выпитого стало легко, Почему-то вдруг закружилась голова (Б. Залатароў); 2) дзеянне От досады он только махнул рукой (А. Новікаў-Прыбой); 3) зносіны Атомы взаимодействуют друг с другом из-за наличия свободных электронов (К. Суорц); 4) перамяшчэнне Испугавшись крика филина, мальчики бежали сломя голову (М. Бубеннаў). Але прэдыкат каузатывна ўскладнёнай мадэлі не можа абазначаць факт экзистэнцыі: Есть такой уголок в самом сердце России (таму што не ў сэрцы, напрыклад, Амерыкі?), факт квантывацыі: Дважды два — четыре (таму што не пяць?) і г. д. — тут няма значэння працэсуальнасці, якую, такім чынам, можна разглядаць і як інтралінгвістычны фактар, але дэтэрмінаваны сваім экстралінгвістычным адпаведнікам — тыпам сітуацыі.

II. Негацыя (ад лац. *него* 'адмаўляю'). Прычына вельмі часта вынікае з неабходнасці абгрунтаваць узнікненне негатыўнай сітуацыі — цяжкага становішча, складанай праблемы, недахопу, адсутнасці чаго-небудзь, наогул, любога адхілення, асэнсаванага ў суадносінах з нейтральнай сітуацыяй. Напрыклад, калі вучань спазніўся на ўрок, яго абавязкова спытаюць аб прычыне спазнення, калі прыйшоў свечасова, такога пытання не ўзнікне. Адхіленні ад умоўнай нормы (штатнай сітуацыі) патрабуюць тлумачэння, напрыклад, дзеля таго, каб пазбегнуць іх у наступным разе — веданне прычыны памылкі здольна засцерагчы ад паўтарэння апошняй (пар. фальклорнае: На ошибках учатся, Ошибся, что ушибся, вперед наука, Ошпаренный кот боится холодной воды і г. д.).

У дыялектах рускай мовы значэнне самога слова *причина* — 'бяда, перашкода, неспрыемнае здарэнне'. Так, дыял. курскае, *причинный человек* — 'хворы падучай', дыял. смаленскае *причина* — 'віна, няшчасце' (*Я за вами знаю причину*). Дыял. *притка* і *притча* — семантычныя аналагі слова *причина* паралельна абазначаюць і бяду: *Така у нас притча сталасе ноне, что не знаш, как и быть-то і саму прычыну: Кто его знат, какая притча болести*³. На першым прыкладзе ўжывання слова *притча* бачна, што сітуацыя абазначалася гэтай назвай, калі яна была негатыўнай (слова *притча* можна замяніць на *положение, обстановка, ситуация*).

Наступныя прыклады з агульнаўжывальнай рускай мовы дэманструюць трывалую сувязь паміж прычынай і негатыяй: Он отсутствовал по болезни, Скандал был из-за денег, Отдел упразднили за ненадобностью, По рассеянности забыл дома портфель, Впопыхах оставил ключ на столе, От переутомления я не мог дома уснуть і г. д.

III. Фазавасць⁴. Фазавымі лічацца сітуацыі пачатку або канца дзеяння, з'яўлення новага стану рэчаў. Фазавасць з'яўляецца фактарам прычыны, таму што прыпыненне або пачатак якога-небудзь дзеяння, працэсу псіхалагічна патрабуе іх абгрунтавання: Следствие *п р е к р а т и л и* за недостатком улик; Волосы у него *в з м о к л и* от испарины, от горячего чаю, От напряжения, от мелькания вагонов у Агесва *з а к р у ж и л а с ь* голова (Ю. Казакоў); Пантелей Прокофьевич ушел, *п о ч у в с т в о в а в* себя лишним (М. Шолахаў).

Да ліку інтралінгвістычных фактараў эксплікацыі прычыны належаць наступныя.

I. Неадушаўлёнасць⁵. Гэта лексіка-семантычная ўласцівасць самой прычыны (у якасці прычыны павінна выступаць неадушаўлёнае імя),

але разам з тым і ўмова яе рэалізацыі ў тэксце. Калі ў якасці прычыны ўжываецца ўласнае імя або займеннік, то за ёй стаіць цэлая прапазіцыя, новая прэдыкатывная адзінка, і для поўнага разумення сказа неабходна звярнуцца да кантэксту. Параўн.: **Из-за дяди я опоздал на поезд і Сенокос запаздывал из-за дождей.** У апошнім прыкладзе прычына з'яўляецца самадастатковай і звяртанне да кантэксту не патрэбна.

Звычайную неадушаўлёнасць прычыны добра пацвярджаюць дыялагічныя рэакцыі тыпу: — **Кто решил задачу?** — **Никто.** — **Почему?** Прычыннае пытанне і ўзнікае ў сувязі з тым, што высвятляецца адсутнасць актыўнага дзеяча. У прыкладзе — **Зачем вы идете на войну?** — **Я иду потому, что эта жизнь, которую я веду здесь, эта жизнь — не по мне (Л. Талстой)** замена мэтавага злучніка на прычынны адбываецца ў сувязі з характарам самога абгрунтавання — «павінна» жыццё.

Здаецца, што неадушаўлёнасць прычыны, акрамя такога лексікаграматычнага аспекта — рэпрэзентатыўных магчымасцей неадушаўлёных і адушаўлёных імёнаў, звязана яшчэ і з дэсінгнатыўным фактарам. Продкі лічылі, што беды і розныя выпрабаванні на іх насылае нейкая невядомая сіла (або Бог), якія і лічыліся прычынай першых. Таму неадушаўлёнасць прычыны і адсутнасць актыўнага дзеяча ў каузатыўнай сітуацыі — генетычна, дыяхранічна звязаныя паняцці. У ідэаграфічнай частцы «Лексического ядра русского языка» прычына апісваецца такімі групамі лексікі, як «необходимость», «случайность», «удача», «предопределение», «сила», што сведчыць аб сувязі паняццяў неадушаўлёнасці і прычыны і ў свядомасці сучасных носьбітаў рускай мовы.

Менавіта неадушаўлёнасць, згодна Г. А. Золатавай⁶, служыць размежаваннем агенса і каузатара, калі прычына выражаецца імем у назоўным склоне. Так, у двух сказах, пабудаваных па адной мадэлі, **Петя разбил окно і Камень разбил окно** ўласнае імя з'яўляецца суб'ектам дзеяння, неадушаўлёнае — яго каузатарам.

ІІ. Абстрактнасць. Гэта таксама ўласцівасць самой прычыны і адначасова ўмова яе рэалізацыі. Дзеля таго, каб прычына набыла сваё фармальнае выражэнне, адпаведная лексема павінна абазначаць некаторую з'яву, працэс, але не прадмет. Параўн.: **Он не пришел из-за дождя (головной боли і г. д.) і Он не пришел из-за стола.** Зноў жа, у апошнім выпадку нельга пазбегнуць звяртання да кантэксту. У адваротным выпадку канструкцыя носьбітамі мовы ўспрымаецца як **Эліпс: Он ходит в театр из-за буфета — Он ходит в театр из-за наличия в нем буфета (из-за того, что там есть буфет, в котором можно вкусно поесть).** Параўн. таксама: **В гостиной было прохладно благодаря отворенной двери на балкон (А. Чэхаў); Другие (могилы) из-за каменных плит, покрывавших их, были повыше (Ю. Казакоў).**

Пры дапамозе абстрактных назоўнікаў тыпу **боль, испуг, опоздание, напоминание, встреча** і г. д. у спалучэнні з пэўнымі прыназоўнікамі (от, из-за, по, благодаря і інш.) складаецца ўстойлівая спецыфічная сінтаксічная мадэль прычыны, напрыклад, **от испуга, с горя, по ошибке, благодаря знакомствам.** Можна сцвярджаць, што сема прычыны аказваецца наяўнай у слоў з працэсуальным значэннем — аддзяслоўных назоўнікаў і дзясловаў (асабліва тых, што абазначаюць псіхічны стан і адносіны).

Разгляд гэтага фактару дапамагае выявіць яго ўнутраную сувязь з фактарамі эксплікацыі прычыны працэсуальнасці і неадушаўлёнасці.

Трэба заўважыць, што некаторыя вылучаныя фактары з'яўляюцца актуальнымі не толькі ў адносінах да абазначаных спосабаў выражэння прычыны, але і да іншых, у тым ліку і на ўзроўні складанага сказа, напрыклад, працэсуальнасць, негацыя, фазавасць. Разам з тым для складанага сказа характэрны і іншыя фактары эксплікацыі прычыны, у прыватнасці экстралінвістычны фактар адсутнасці камунікатыўнай, лагічнай або сінтагматычнай прэсупазіцыі ў адрасата маўленчага акта і іншыя. Важна і тое, што дадзеныя фактары з'яўляюцца найбольш агульнымі, актуальнымі для ўсёй сістэмы сродкаў выражэння прычыннасці на ўзроўні простага сказа, а не толькі якога-небудзь яе фрагмента, часткі.

Прычына, такім чынам, гэта семантычны кампанент, які можа быць

фармальна выражаны, экспліцыраваны ў мове толькі пры наяўнасці (сумесна ці паасобку) наступных экстра- і інтралінгвістычных фактараў: працэсуальнасці, негатыў, фазавасці, неадушаўлёнасці, абстрактнасці. Прычына належыць да таго тыпу моўных катэгорый, даследаванне якіх дазваляе набліжацца да тых сувязяў і адносін, што існуюць у свядомасці носьбітаў той ці іншай мовы.

¹ Гл.: Штыкало Н. Г.//Филол. науки. 1968. № 4; Онипенко Н. К.//Там жа. 1983. № 6. С. 49—50; Рахилина Е. В.//ВЯ. 1989. № 6. С. 46 і наст.

² Гл.: Гак В. Г.//Проблемы структурной лингвистики-1972. М., 1973. С. 361.

³ Гл.: Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953. С. 263 і наст.

⁴ Онипенко Н. К.//Там жа. С. 49.

⁵ У лінгвістычнай літаратуры існуе традыцыя ўключэння лексіка-семантычных умоў тыпу «неадушаўлёнасць», «канкрэтнасць» у азначэнне пэўных сінтаксічных пазіцый. Гл., напрыклад: Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зар. лингвистике. М., 1981. Вып. 10. С. 405 і наст.

⁶ Гл.: Золотова Г. А. Синтаксический словарь. М., 1958. С. 123.